

<https://helda.helsinki.fi>

Miten sosiaalinen ihminen käyttää yksilöllistä järkeään?

Kilpinen, Erkki

Gaudeamus

2017

Kilpinen , E 2017 , Miten sosiaalinen ihminen käyttää yksilöllistä järkeään? julkaisussa A Gronow & T Kaidesoja (toim) , Ihmismielen sosiaalisuus . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 189-216 .

<http://hdl.handle.net/10138/315970>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Miten sosiaalinen ihminen käyttää yksilöllistä järkeään?

Erkki Kilpinen

Onko ihmisen toiminnan rationaalisuudessa kysymys hänen valintojensa rationaalisuudesta vai jostain muusta? Kun saksalaissyntyinen sosiologi ja yhteiskuntateoreetikko Peter Wagner kutsuu *rationaalisenä valintana* tunnettua periaatetta ”oletusarvoksi” (engl. *default mode*) yhteiskuntatieteiden teorianmuodostuksessa, hän ei sano tätä ylistääkseen sitä tai korostaakseen sen korvaamattomuutta tutkimuksessa.¹³⁶ Wagner päinvastoin moittii sen turhan hallitsevaa asemaa ja pyrkii osoittamaan, että siihen keskittyminen saattaa peittää alleen monia yhteiskuntatieteille tärkeitä sisällöllisiä kysymyksiä. Jotkut yhteiskuntatieteilijät tosin sivuuttavat koko rationaalisuuskongelman, mutta silloin kun se otetaan esille, lähdetään yleensä siitä, että kysymys jäsentyy juuri rationaalisen valinnan ympärille. Wagner kuitenkin esittää kritiikkinsä tarpeettoman epäsuorasti. Hän pyrkii tuomaan esiin niitä oletuksia, joihin rationaalisesta valinnasta puhuttaessa nojataan, ja pohtimaan, ovatko ne kenties kyseenalaistettavissa. Hän ei kuitenkaan tee pohdinnoistaan sitä johtopäätöstä, jonka nyt itse puen sanoiksi: onko hedelmällisin tapa lähestyä ihmisen rationaalisuutta palauttaa se kysymykseksi *valintojen* rationaalisuudesta?

Wagnerin puheenvuoro on alun perin esitetty sosiologien Margaret Archerin ja Jonathan Tritterin toimittamassa kokoomateoksessa *Rational Choice Theory: Resisting Colonization* (2000), joka

alaotsikkonsa mukaisesti pyrkii vastustamaan sellaisia aluevaltausyri-
tyksiä, joita rationaalisen valinnan teoria eräiden mielestä kohdistaa
taloustieteen ulkopuolisiin yhteiskuntatieteisiin. Tuo teoria on hei-
dän mukaansa eräänlainen Troijan puuhevonen, jonka myötä talou-
dellinen ajattelu pyrkii tunkeutumaan sellaisillekin alueille, joille se
ei sovellu. Tällaista arvostelua on esitetty aika ajoin, ja se perustel-
laan yleensä niin, että rationaalisen valinnan oletus *liioittelee* ihmisen
rationaalisuutta ja unohtaa muut toimintaa sääntelevät psykologiset
tekijät. Tällaiseen johtopäätökseen ovat päätyneet eräät taloustietei-
lijätkin (vrt. Miettisen, Halkon ja Vartiaisen luku tässä teoksessa).
Oma argumenttini on hiukan toisenlainen. Nähdäkseni rationaali-
sen valinnan teoria, silloin kun se esitetään yleispätevänä oletuksena,
pikemminkin *aliarvioi* ihmisen rationaalisuutta, mikä johtuu sen yksi-
puolisesta pitäytymisestä itse valintaoperaatioon.

Tarkasteluni lähtökohtana on erään toisen berliiniläislähtöisen
teoreetikon, Hans Joasin, 1990-luvun alussa esittelemä luovan toi-
minnan teoria, tai täsmällisemmin puhuen, *teoria inhimillisen toimin-
nan yleisestä luovuudesta*.¹³⁷ Viitataan siihen jatkossa lyhenteellä LTT.¹³⁸
En seuraa sitä orjallisesti vaan pyrin viemään pitemmälle muutamia
tarkasteluja, jotka se on jättänyt puolinaisiksi. LTT soveltuu rationaa-
lisuuskysymystä kriittisesti tarkastelevan keskustelun lähtökohdaksi,
koska se on alun perin tarkoitettu myös vaihtoehdoksi rationaali-
sen valinnan (tai kuten joskus sanotaan: rationaalisen toiminnan)
teorialle. Sen huomautukset tätä vastaan ovat samansuuntaiset kuin
Wagnerin edellä, mutta ne on esitetty tavallaan astetta yleisemmällä
tasolla. Senkin mukaan rationaalisen toiminnan teoria (tästedes
RAT) esitetään kattavampana ja korvaamattomampana kuin mitä se
tosiasiassa on. RAT nojaa moniin sellaisiin piileviin oletuksiin, jotka
lähemmin tarkasteltaessa eivät ole niin ongelmattomia kuin teorian
soveltajat yleensä olettavat.

Etenkin tuon teorian vakuuttuneimmat kannattajat ymmärtävät sen usein yleiseksi, universaaliksi periaatteeksi, joka kattaa inhimillisen käyttäytymisen kauttaaltaan (ks. Miettisen, Halkon ja Vartiaisen luku). Taloustieteilijä Gary S. Becker arvelee sen sovellusalan ulottuvan jopa inhimillisen käyttäytymisen ulkopuolelle.¹³⁹ Näin ollen teorian kriitikon on argumentoitava yhtä yleisellä tasolla kuin sen puolustajien, jotta hänen kritiikkinsä osuisi maaliinsa. Näin tekevät sekä Wagner että LTT:n alkuperäinen arkkitehti Joas. Heidän huomautuksensa rationaalista valintaa vastaan ovat samalla tavoin yleisiä, saksalaisten tutkijoiden puheenpartta seuraten ”antropologisia” argumentteja, joilla he pyrkivät suhteellistamaan valinnan ideaa. Tämä tuokin sopivasti esiin sekä yhtäläisyydet että erot näissä vasta-
huomautuksissa. Ne ovat pitkälle yhtä mieltä rationaalisen valinnan ajatuksen yksipuolisuudesta, mutta eivät väitä sitä vastaan aivan samoista lähtökohdista. Wagner esittää huomautuksensa yleisestä yhteiskuntateoreettisesta näkökulmasta; LTT puolestaan on teoria ihmisen toiminnasta, kuten edellä todettiin. Näin ollen nämä kaksi kriittistä tarkastelua täydentävät sopivasti toisiaan, sillä kumpaakin näkökulmaa tarvitaan kunnolliseen yhteiskuntatieteelliseen teoriaan pyrittäessä.

Wagner pyrkii osoittamaan, missä mielessä rationaalisen valinnan ajatus on *historiallisesti ehdollinen*. Hän jäljittää sen synty-yhteyden valistuksen ajan rationalismiin ja siitä virinneeseen poliittisen taloustieteen perinteeseen, joka välivaiheiden kautta kehittyi nykyiseksi uusklassiseksi taloustieteeksi toista sataa vuotta sitten. Se nojaa lähtökohtaisesti oletukseen taloudellista hyötyään maksimoivasta ihmisestä, ”*homo economicuksesta*”. Tällä tarkoitetaan hypoteettista kuvausta vapaasta yksilöstä, jonka toiminta perustuu laskennallisiin perustein tehtäviin valintoihin erilaista hyötyä lupaavien vaihtoehtojen välillä. Talousteoriassa ja siitä mallia ottavissa rationaalisen

valinnan sosiologisissa sovelluksissa (James Coleman, Jon Elster, ym.) tämä malli asetetaan yleiseksi mittapuuksi inhimilliselle käyttäytymiselle ylipäätään. Tällöin horjahdetaan Wagnerin mukaan redusoivaan virhepäätelmään: toiminta palautetaan eli redusoidaan rationaalisuuteen. Toiminnan tosiasialliseen määräytymiseen vaikuttaa kuitenkin muunkinlainen arvottaminen kuin henkilökohtainen hyöty. LTT huomauttaa samalla tavoin, että rationaalisen valinnan periaatteen kritiikitön seuraaminen melkeinpä automaattisesti tuottaa rationaalisuudelle ei-rationaalisen vastinparin, jäännös- eli residuaali- luokan, johon sijoitetaan sellaiset toimintakuvaukset, jotka eivät sovi rationaalisen toiminnan malliin.

Wagner ja Joas päätyvät kritiikeissään yhteiseen johtopäätökseen siitä, että jos rationaalisen valinnan periaatetta sovelletaan lähtökohdaisesti, deskriptiivinen ja normatiivinen puhetapa menevät helposti sekaisin. Kuvaus rationaalisesti valitsevista toimijasta ei enää olekaan vain analyttinen pelkistys (jotka ovat kaikelle tietelle välttämättömiä), vaan se alkaa näyttäytyä myös normatiivisena mittapuuna toiminnan tarkastelulle ylipäätään. Kritiikkien näkökulmat alkavat kuitenkin poiketa toisistaan, kun jatketaan tuosta yhteisestä johtopäätöksestä. Wagnerille rationaalisen toiminnan malli on kyseenalainen siinä mielessä, että analyttinen pelkistys alkaa siinä liian helposti elää omaa elämäänsä, jolloin se pyrkii ylittämään pätevyysalueensa ja muuntautumaan kaiken toiminnan yleiseksi normatiiviseksi mittapuuksi. LTT:n varaukset tuota mallia kohtaan ulottuvat syvemmälle. Analyttinen pelkistys on aina jonkin empiirisen kuvauksen pelkistys. LTT:n näkökulmasta kuvaus toimintavaihtoehtoja puntaroi- vasta toimijasta näyttää jo pelkkänä kuvauksena kyseenalaiselta. Se abstrahoi toimijan sosiaalisista suhteistaan käsittäen hänet pikemmin henkiolennoksi kuin keholliseksi olennoksi ja pitää kaikkia toiminta- tilanteita periaatteessa samanarvoisina.

RATIONAALISEN VALINNAN SUHTEELLISUUS

Ennen kuin käydään avaamaan viimeksi mainittuja, rationaalista valintaa kriittisesti koskettavia kysymyksiä, kannattaa todeta, etteivät Peter Wagner ja Hans Joas ole ensimmäisiä johtavia yhteiskuntatieteilijöitä, joiden mielestä rationaalisen valinnan periaatetta tulee suhteellistaa viittaamalla muihinkin näkökohtiin kuin rationaalisesti tavoiteltavaan hyötyyn. Tällainen pyrkimys kulkee päinvastoin punaisena lankana kautta sosiologian historian. Taloudellisen järjen kritiikki, sen erityisluonteen ja oikean paikan osoittaminen, on sosiologian olemassaolon ajan ollut sosiologisen teorian keskeisiä tavoitteita. Yhdysvaltalaisen Talcott Parsonsin (1902–1979) saavutukseksi mainitaan usein se, että hän onnistui systemaattisesti osoittamaan, kuinka taloudellinen arvottaminen on ”vain” osa yhteiskunnan arvojärjestelmästä, ja että rationaalisesti toimiva yksilö valitsee myös arvojen väliltä, ei vain niihin johtavien keinojen väliltä. Itse rationaalisen valinnan kuvausta vastaan hänellä ei kuitenkaan ollut huomauttamista, ja hän sisällytti sen yhtenä tekijänä omaan teoriaansa.¹⁴⁰ Saksalaisen yhteiskuntateoreetikon Jürgen Habermasin mukaan Parsons oli oikeassa taloudellista järkeä suhteuttaessaan, mutta hänen teoriansa on yhtä kaikki vain erikoistapaus laajemmasta näkökulmasta, jota Habermas kutsuu ”kommunikatiiviseksi rationaalisuudeksi”.¹⁴¹ LIT puolestaan pyrkii noita kaikkia edeltäviä vaihtoehtoja kattavampaan näkökulmaan ja osoittamaan, että ne voidaan tulkita erikoistapauksiksi siitä. Tällaisessa kriittisessä tutkimuksessa ei siis pyritä väittämään, että edeltäjät puhuisivat perättömiä. Aivan varmasti on olemassa sellainen ilmiö kuin järkipäiväinen taloudellinen arvottaminen, ja pitää paikkansa, että sosiaaliset normit ja odotukset vaikuttavat siihen, mitä ihminen tekee. Toisin kuin niiden kannattajat olettavat, nämä rationaalisen arvottamisen ja valinnan periaatteet eivät kuitenkaan ole *jäännöksetömästi universaaleja*.

Edellä lyhyesti kuvatut teorianmuodostuksen askeleet ovat toinen toistaan yleisempiä. Tämä puolestaan on johtanut hiukan paradoksaaliseen tilanteeseen. LTT on jo niin yleinen teoria, että sitä ehkä tulee pitää pikemmin filosofisena kuin sosiologisena teoriana, vaikka se alun perin on esitelty puheenvuorona sosiologiaan. Tämä ei silti estä sitä tarjoamasta lähtökohtia rationaalisen toiminnan teorian (RAT) arvostelulle, koska tämäkin esitetään yleisenä, jopa kaiken kattavana teoriana toiminnasta.

Mitä siis oikeastaan on toiminta? Kirjallisuus ei tarjoa kovin yhdenmukaisia määritelmiä, mutta ainakin yhdestä tunnusmerkistä näyttää vallitsevan yksimielisyys. Toiminnallaan subjekti joko tuottaa jonkin muutoksen ympäröivässä todellisuudessa tai aktiivisella asioihin puuttumisellaan estää sellaisen tapahtumasta. Näin on asiaa luonnehtinut esimerkiksi suomalaisen filosofian klassikko G. H. von Wright (1916–2003).¹⁴² Tämän pitemmälle yksimielisyys ei juuri ulotu. Jo tältä pohjalta voi kuitenkin kiinnittää huomiota seuraavaan seikkaan: vaikka toiminnan on määrä tuottaa muutosta todellisuudessa, ei tuon muutoksen tosiasialliseen ilmenemiseen kiinnitetä juuri huomiota teoreettisissa keskusteluissa. Sen sijaan puhutaan paljon siitä, mikä edeltää toimintaa, mitä toimijan mielessä liikkuu ennen hänen ryhtymistään konkreettiseen tekemiseen. Tämähän on lähtökohtana esimerkiksi rationaalisen toiminnan teoriassa. Eli ”koska rationaalinen toiminta on sinänsä täydellistä, se ei [muka] tarvitse ulkoisia ilmentymiä”, kuten filosofi John Dewey hieman ivallisesti huomautti.¹⁴³

Jotkut ovat kuitenkin arvelleet, että tärkeintä toiminnan tutkimuksessa on ennen kaikkea se, tuottaako toiminta sen, mitä sen oli määrä tuottaa, eli onnistuuko vai epäonnistuuko toiminta. Epäonnistumisen mahdollisuuden lähtökohtaisesti huomioivaa ajattelua kutsutaan filosofiassa *fallibilismiksi*. Se on kenties parhaiten tunnettu

tieteenfilosofisista sovelluksistaan, kuten esimerkiksi Sir Karl Popperin tieteenteoriasta. Siinä tieteellinen tutkimus tulkitaan rohkeiden arvausten ja niiden kriittisten kumoamisten vuorotteluksi. Nähdäkseni fallibilismin tärkein tehtävä voisi kuitenkin olla inhimillisen toiminnan yleisessä käsitteellistämisessä. Samainen Popper onkin antanut myös tähän hyvän lähtökohdan huomauttamalla, että ihmisen on parasta ”antaa hypoteesiensa kuolla sijastaan”.¹⁴⁴ (Hypoteesi tarkoittaa tässä yhteydessä lähinnä sellaista hypoteettista toimintalinjaa, jollaisia RAT pohtii.) Ero rationaalisen toiminnan teoriaan alkaa tulla selkeästi esiin, kun Popperin oivallus ajatellaan loppuun asti. Kuten psykologi ja kyberneetikko W. Ross Ashby esitti 1940-luvulla: ”Aivojen koko tehtävä [tai mielen koko tehtävä, jos niin halutaan – E. K.] voidaan tiivistää kahteen sanaan: erehdyksen korjaamiseen.”¹⁴⁵ Tämä tulee tietenkin ymmärtää retoriseksi iskulauseeksi. Aivojen tai mielen koko tehtävä ei toki ole vain erehdyksen korjaamisessa, mutta tätä voi varsin hyvin kutsua niiden alkuperäisimmäksi tehtäväksi.

Fallibilismin periaate ei ole esiintynyt sen enempää rationaalisen toiminnan teoriassa kuin sen arvostelussakaan. Se ei liioin esiinny LTT:n alkuperäisessä versiossa, joten sitä voidaan käyttää myös tämän teorian täydentämisessä. Fallibilismin periaatteen hyväksyminen toiminnan tarkastelun lähtökohdaksi edellyttää nimittäin muutosta siihen, miten inhimillisen rationaalisuuden ja loogisuuden tehtävä loppujen lopuksi tulee ymmärtää. Keskeiseksi tiedontarpeeksi nousee tällöin, filosofi Dennettin sanoja lainaten, ”episteemisen nälän” tyydyttäminen, johon järjenkäytön muut tehtävät tulee suhteuttaa.¹⁴⁶ Episteemistä tiedonnälkää tyydytetään, logiikan termein puhuen, ampliativisilla päättelymuodoilla. Palaan näihin päättelytapoihin ja tuohon tiedonintressiin lähemmin tämän luvun loppupuolella.

LTT on alusta alkaen pitänyt toimintaa ihmisen luonnollisena maailmassa olemisen tapana, ei kontingenttina ilmiönä (eli ilmiönä,

joka voi esiintyä tai olla esiintymättä). Tämä tarkoittaa sitä, että ihmisen tietoinen kognitio, eli havaitseminen, tiedostaminen ja ajattelu, tulee ymmärtää osaksi toimintaa. Se muodostaa yhden, joskin erikoislaatuisen, vaiheen toiminnassa. Tietoinen kognitio ei kuitenkaan ole jotain toimintaan nähden erillistä tai vastakkaista. Jälkimmäisen oletuksen noudattaja horjahtaa tietäen tai tietämättään dualistiseen käsitykseen mielen ja kehon ontologisesta erillisyydestä tai jopa vastakkaisuudesta. Niiden tarkasteleminen *analyytisesti* erillisinä on sen sijaan tietysti luovallista ja toisinaan tarpeellista. LTT:n näkökulmasta näyttää kuitenkin siltä, että esimerkiksi RAT usein tekee dualistisia oletuksia myös kirjaimellisesti ja tarpeettomasti, ei vain analyttisinä pelkistysinä.

LTT:n sisällölliset huomautukset yhteiskuntatieteille tiivistyvät kolmeen avainsanaan: (1) tilanne, (2) kehollisuus ja (3) sosiaalisuus. Tavanomaisissa toimintakuvauksissa nuo tekijät yleensä sivuutetaan, siis ne joko unohdetaan tai otetaan annettuina. Termit siis viittaavat sekä kriittisiin kohtiin vallitsevissa käsityksissä että ehdotuksiin niiden ongelmien voittamiseksi. Näiden avainsanojen taakse kätkeytyviä yleisiä ideoita täytyy tietenkin hieman avata.

(1) Edellä todettiin, että tavanomaisissa käsityksissä rationaalisuudesta subjektin toiminta ja sitä ohjaava järjenkäyttö abstrahoidaan erilleen toimintatilanteesta. Mikäli subjektia ei voi olettaa vapaaksi, sen toimintaa nimenomaan häiritään eli toimintavapautta rajoitetaan ulkoa päin. Ellei vapautta rajoiteta, niin samanlaisen optimoivan valintatoimituksen oletetaan toimivan tilanteessa kuin tilanteessa. LTT:n mukaan tällainen oletus eri tilanteiden yli käyvistä ja niistä riippumattomasta yleisestä ratkaisumenetelmästä (eli algoritmista) on ongelmallinen. Näin on siksi, että toiminta, joka on aivan rationaalista yhdenlaisessa tilanteessa, saattaa olla puutteellisesti rationaalista, tai jopa täysin irrationaalista, toisenlaisessa tilanteessa.

Tämä huomio ei ole kokonaan vieras taloustieteellekään, kuten osoittaa Miettisen, Halkon ja Vartiaisen keskustelu ”kontekstiriippuvuudesta” heidän luvussaan. Pelkästään tällaisen riippuvuuden toteaminen ei kuitenkaan vielä auta kovin pitkälle. Kirjoittajien arvosteleva ”mieletön taloustiede” olettaa, että rationaalisen valinnan mukainen malli kuvaa päätöksentekijän käsitystä todellisuudesta, mikä merkitsee, että yllätyksiä ei tapahdu – niitähän päätöksentekijä ei ennakoi. Jos edellä alustavasti ehdottamani fallibilistinen näkökulma otetaan vakavasti, asia ei ole aivan näin yksinkertainen. Vaikkei päätöksentekijä voikaan ennakoida, *mikä nimenomainen* yllätys tapahtuu – silloinhan se ei olisi yllätys – hän voi silti olla tietoinen (ja hänen kannattaa olla tietoinen) yllätyksen mahdollisuudesta ylipäänsä. Ei ole liioin asiastonta huomauttaa tästä juuri taloustieteilijöille, sillä tämän alan ”kerettiläisen” oppisuunnan perustaja Thorstein Veblen (1857–1929) arvosteli aikansa taloustiedettä juuri siitä, ettei se tiennyt, mitä tehdä ”häiritsevien syiden aiheuttamille epänormaaleille tapauksille”.¹⁴⁷ Veblenin huomautus ei ollut vain retorinen, sillä hän jatkoi toteamalla, että häiritsevien syiden huomioon ottaminen edellyttää päättelyn logiikan ulottamista perinteisten deduktion ja induktion menetelmien tuolle puolen, ampliatiivisiin päättelymuotoihin (joista enemmän tuonnempana).

(2) Edellä todettiin, että vallitseva käsitys toiminnasta ja sen rationaalisuudesta nojaa dualistiseen ihmiskäsitykseen, sellaiseen, jossa mieli ja keho ymmärretään erillisiksi ja eriarvoisiksi ilmiöiksi niin, että mieli säätelee kehon toimintaa. Tämän käsityksen arvostelemiseksi LTT:n alkuperäisessä versiossa puhutaan ”intentionaalisuuden kehollisuudesta” ja ”intentionaalisuuden ei-teleologisesta tulkinnasta”. Tällaiset sanamuodot saattavat kuitenkin jättää asian edelleen arvoitukselliseksi. Siksi on syvennyttävä intentionaalisuuden käsitteeseen hiukan tarkemmin.

Tällä latinalaispohjaisella termillä on ainakin kaksi sisäkkäistä merkitystä. Englannin kielen arkimerkitys termille *intentional* tarkoittaa suomeksi toiminnan *tahallisuutta*. Tähän viitataan esimerkiksi pohdittaessa, onko jokin hengenriisto kuolemantuottamus, tappo vai murha. Filosofissa intentionaalisuutta käytetään vakiintuneena oppisanana, mutta lähinnä edellistä laajemmassa merkityksessä, esimerkiksi tunnetusta ”Brentanon intentionaalisuusteesta” puhuttaessa. Tällä viitataan saksalais-itävaltalaisen filosofin Franz Brentanon (1838–1917) väitteeseen (vuodelta 1874), että psyykkiset, etenkin tietoiset, ilmiöt erottaa fysikaalisista niiden intentionaalisuus eli se, että ne suuntautuvat johonkin kohteeseen. Fysikaaliset ilmiöt eivät pyri mihinkään, vaan niiden välillä on vain kausaaliyhteyttä. Mielelliset ilmiöt puolestaan viittaavat aina johonkin kohteeseen eli tarkoittavat jotakin, mutta tuon tarkoituksen ei tarvitse olla olemassa. Voimme ajatella taruolentoja tai fiktioiden henkilöitä olettamatta niiden olevan olemassa.

Brentanon mukaan kaikki tietoiset ilmiöt ovat intentionaalisia. Filosofi Edmund Husserl ja hänen seuraajansa lähtivät tältä pohjalta kehittämään fenomenologiaksi kutsumaansa filosofista ohjelmaa. Muutkin ovat enimmäkseen pitäneet Brentanon perusajatusta osuvana, mutta myös pohtineet sen täsmentämisen mahdollisuutta. Olkoon niin, että tietoisuus ja intentionaalisuus kuuluvat yhteen. Mutta kumpi oikeastaan on ensin, ja kumpi on määre ja kumpi pääsana? Brentano lienee pitänyt tietoisuutta pääasiana ja intentionaalisuutta sitä luonnehtivana määreenä. Etenkin evoluutioajattelusta vaikuttuneet ovat kuitenkin arvelleet, että asia kannattaa nähdä pikemminkin toisin päin: olla intentionaalinen on perustava ilmiö ja olla tietoinen on sen erityistapaus, jolloin tietoisuus tulkitaan siis intentionaalisuuden yhdeksi mahdolliseksi määreeksi. Mutta jollei intentionaalisuutta enää (välttämättä) liitetä tietoisuuteen, niin mihin

sitten? Vastaus on, että sitä pidetään lähtökohtaisesti *toiminnan* ominaisuutena, toimintaa luonnehtivana piirteenä.

Päämäärähakuinen toiminta on siis tämän evolutiivisen käsityksen mukaan ominaista useimmille elollisille olioille, ja se on ollut maailmassa ensin. Tällainen toiminta kuitenkin onnistuu paljon paremmin (eli on vähemmän altis epäonnistumiselle), jos sitä ohjaamassa on edes jonkinasteinen, ei välttämättä inhimillinen, tietoisuus. Esimerkiksi neurotieteilijä Antonio Damasio esittää, että tietoisuus on täsmälleen tällainen laite. Tällä tavoin ymmärrettyä intentionaalisuutta voi kutsua myös ”keholliseksi”, sillä sitä ohjaamassahan ei ole alun perin ollut tietoisuus, vaan tietoisuus on kasvanut siitä esiin. Sitä voi samalla tavoin kutsua ”ei-teleologiseksi” tulkinnaksi intentionaalisuudesta, kuten LTT:n alkuperäisessä versiossa. Vaikka tällainen toiminta onkin alusta alkaen ollut päämäärähakuista eli suuntautunut tavoitteeseen, se ei alun perin ole suuntautunut mihinkään *määrättyyn ja tietoisuuden asettamaan* tavoitteeseen.

Tieto asioiden todennäköisesti oikeasta järjestyksestä intentionaalisuuden evoluutiossa ei sinänsä anna mitään yhteiskuntatutkimukseen välittömästi sovellettavaa ohjenuoraa. Se kuitenkin muistuttaa siitä, ettei joka ikistä tekoa tarvitse jäljittää johonkin sitä edeltävään tahdonaktiin (esimerkiksi valintaan). Jos tällaisen jäljittämisen tekee suotta kerran tai kaksi, ei liene hukattu muuta kuin hitunen turhaa työtä. Mutta kun tiedämme, että tällaista jäljittämistä on pidetty välttämättömänä lähes milloin ja missä tahansa, alkaa mieleen hiipiä epäily, että tavanomaiset käsitykset toiminnasta sisältävät tuntemattoman määrän kehäpäättelyä ja kasautunutta systemaattista virhettä.

(3) Etenkin rationaalisen toiminnan kuvauksissa lähdetään yleensä siitä, että erillinen, itsenäisesti toimiva yksilö on tutkimuksen luontevin lähtökohta myös yhteiskuntatieteissä. Kysymys toiminnan sosiaalisuudesta nousee esiin vasta pohdittaessa yksilön

eksplisiittisiä vuorovaikutussuhteita toisiin ihmisiin. Viime aikoina näitä vuorovaikutussuhteita on alettu tarkastella myös taloustieteessä ja rationaalisen toiminnan tutkimuksessa laajemmin. Lähtökohtana on kuitenkin edelleen ollut se, että itsenäinen, rationaalinen ihminen on ensisijainen. Tällainen ihminen voi sitten asettua tai olla asettumatta sosiaalisiin suhteisiin. LTT esittää tällaisten oletusten vastaisesti, että ihminen on jo ”primaaristi sosiaalinen”. Tällä tarkoitetaan, filosofisemmin puhuen, että ihmismieli on *intersubjektiivisesti konstituoitunut* ja yksilöllinen subjektiivisuus perustuu sitä yksilönkehityksessä edeltävään intersubjektiivisuuteen. Ilman tällaista mielen konstituutiota ei ajattelu ylipäätään olisi mahdollista. Tästä puolestaan seuraa, että ei liene oikein johtaa sosiaalisen toiminnan määritelmiä yksilötoiminnan kuvauksista, vaikka tämä on ollut vallitseva käytäntö yhteiskuntatieteissä, sosiologia mukaan lukien (vrt. jopa Max Weber). Etenemisjärjestyksen tulisi olla pikemminkin päinvastainen.

ULKOPUOLISTA TUKEA LUOVAN TOIMINNAN TEORIALLE

LTT:n kolme edellä tarkasteltua alateoriaa toiminnan tilannesidonnaisuudesta ja keholisuudesta sekä ihmismielen intersubjektiivisuudesta olivat lähinnä tutkimuskirjallisuudesta johdettuja hypoteeseja, kun Hans Joas esitteli ne teorian ensimmäisessä versiossa 1990-luvun alussa. Tämän jälkeen tilanne on muuttunut. Nytemmin on tehty empiirisiä löytöjä ja johtopäätöksiä, jotka antavat ulkopuolista tukea näille hypoteeseille ja osoittavat, että teoria luovasta toiminnasta kannattaa ottaa vakavasti. Nuo tulokset on näet saavutettu yhteiskuntatieteiden ulkopuolella sellaisessa tutkimuksessa, jota ei sinänsä kiinnosta todistaa tämän tai tuon yhteiskuntatieteellisen teorian puolesta. Yhtä

kaikki, LTT näyttää tulevan hyvin toimeen näiden uusien tulosten kanssa, joita on saavutettu erityisesti kognitiotieteellisen tutkimuksen piirissä.

(1) Ihmisen kognitio (eli havaitseminen, tiedostaminen ja ajattelu) ei ole pelkkä yksilöllinen toimitus, eikä ”pään sisäinen” ilmiö. Se on päinvastoin jatkuvaa vuorovaikutusta tiedostavan subjektin ja sen ympäristön välillä, jossa subjekti toimii. Näin esittää *hajautettuna kognitiona* (engl. *distributed cognition*) tunnettu kognitiotieteen haara, josta Tuukka Kaidesoja ja Sami Paavola kirjoittavat laajemmin omassa luvussaan. Ihminen on sen mukaan erottamattomassa, ei kontingentissa, suhteessa ympäristöönsä. Ihmisellä on varaa olla joskus hiukan tyhmäkin – kiitos sen, että hän on kehittänyt ympäristönsä varsin älykkääksi, kuuluu eräiden kognitiotieteilijöiden suosima iskulause. Edellä tarkasteltu LTT:n teesi toiminnan tilannesidonnaisuudesta tarkoittaa juuri samaa kuin hajautetun kognition periaate: ihminen on erottamattomasti kiinnittynyt ympäristöönsä siten, että näiden kahden välinen vaikutus on molemminpuolista. Samalla kun toimija vaikuttaa ympäristöön, tämä vaikuttaa häneen.

(2) Hajautettu kognitio ei tarkoita pelkästään sitä, että ympäristö tarjoaa ihmiselle monia tietolähteitä ja muistamisen apuneuvoja. Esimerkiksi internet toimii nykyään lähes kaikkialla saatavilla olevana informaation lähteenä. Kognition hajautuneisuuden kääntöpuolena hajautetun kognition tutkimus tarkastelee myös kognition *kehollisuutta*. Esimerkiksi merikortti hajauttaa purjehtijan kognitiota siten, ettei hänen tarvitse ryhtyä luotaamaan jokaisessa väyläkapeikossa. Se hajauttaa kuitenkin vain sellaisen henkilön kognitiota, joka jo osaa purjehtia. Purjehduksen taitajaksi luonnehdimme siis henkilöä, joka tietää, miten toimia eri purjehdustilanteissa. Vastaavasti autoni *bluetooth*-järjestelmä tekee minulle mahdolliseksi käyttää puhelinta irrottamatta otettani ohjauspyörästä – nyt, kun olen opetellut järjestelmän

toimintaperiaatteen ja sijainnin näppäimistöllä, niin, että löydän sen helposti vaikka pimeässäkin. Aivan aluksi näin ei ollut. Kehollisen kognition tutkimus tähdentää edelleen, että jopa ihmisen niin kutsutuilla ”korkeammilla mielentoiminnoilla”, eli abstraktilla ajattelulla, on kiinteä yhteys kehoon, tarkemmin sanoen fyysiseen ja motoriseen toimintaan. Ihmisen ajattelu on kasvanut esiin (ja näennäisesti eroon) fyysisestä toiminnasta, koska ajattelun ohjaamana toiminta onnistuu paljon paremmin. Pitkälle kehittynyt ajattelu on kehittänyt itselleen myös sellaisia muotoja, jotka eivät ole välittömästi palautettavissa motoriikkaan, mutta jotka olisivat kuitenkin mahdottomia ilman sen tarjoamaa perustaa.

(3) Minä ajattelen omilla aivoillani, sanotaan usein, kun halutaan mahtipontisesti korostaa omien käsitysten itsenäisyyttä. Kuten edellisissä luvuissa on jo osoitettu, näin sanova tulee oikeastaan osoittaneeksi pikemminkin ajattelunsa rajoittuneisuuden kuin sen painavuuden, koska hän ei tiedosta ajattelunsa sidonnaisuutta sosiaalisiin suhteisiin ja erilaisiin materiaalsiin ympäristöihin. Osa ihmisistä kohtaa kuitenkin päivittäin suuria haasteita toisten ihmisten ajatusten ja tunteiden huomioimisessa ja tulkinnassa, koska se ei onnistu heiltä vaivattomasti. Tällaisia henkilöitä yhdistävät ominaisuudet luetaan kuuluviksi autismin kirjon tai Aspergerin syndrooman oireisiin, ja he muodostavat pienen vähemmistön kaikista ihmisistä.

Toisen ihmisen aivoihin ei toki kellään ole suoraa pääsyä, mutta me tukeudumme silti toisten ajattelun tuloksiin muodostaessamme omia ajatuksia. Ihminen osaa lukea omaa ajatteluaan sikäli kuin hän osaa lukea toisten ajattelua heidän käyttäytymisestään. Näin esittää ”mielen luentana” tunnetuksi tullut viimeaikainen kognition tutkimuksen haara. Ihminen siis ”lukee” jopa omaa ajatteluaan, eli hän ei ole siitäkään *välittömästi* tietoinen, vaikka siltä saattaa itse kustakin tuntua. Neurotieteissä on esitetty hypoteeseja mekanismista, jonka

kautta tämä lukeminen tapahtuu. Nämä hypoteesit liittyvät niin kutsuttujen ”peilisolujen” löytämiseen ihmisaivoista, josta on mediassakin ahkerasti uutisoitu. Termi ”peilisolu” on kuitenkin siinä mielessä harhaanjohtava, että mitään täysin uudenlaisia soluja ei aivoista varsinaisesti ole löytynyt. Pikemminkin on löydetty uudenlainen, toisen yksilön toimintaa peilaava *tehtävä* ennestään tunnetuille havaitsemista ja motoriikkaa koordinoiville aivosoluille (ks. tarkemmin Riitta Harin luku).

Toinen seikka, jota mediauutisoinnissa ei ole tuotu esille, koskee tuon peilautumisilmiön yhteyttä konkreettiseen toimintaan. Eräät aiheen pioneeritutkijoista, Giacomo Rizzolatti ja Corrado Sinigaglia, huomauttavat näet, että perinteiset toimintaselitykset, jotka erottavat tietoisuudenaktit niitä toteuttavasta fyysisestä liikkeestä, vievät toiminnan tutkimusta harhaan. Heidän mukaansa juuri toiminnan fyysinen suorittaminen on ollut toisarvoisessa asemassa tähänastisessa tutkimuksessa.¹⁴⁸ Huomion kiinnittäminen konkreettiseen toimintaan sen oletetun selittäjän, mielentoiminnon, sijasta saattaa alkuun vaikuttaa siltä kuin vähäteltäisiin toiminnan rationaalisuutta ja moraalista vastuullisuutta. Nämähän ovat perinteisesti olleet pääkysymyksiä toimintaa tarkasteltaessa. Asia on oikeastaan päinvastoin: vasta erillisten tekojen mallista luovuttaessa pääsevät toiminnan rationaalisuus ja moraalinen vastuullisuus täysiin oikeuksiinsa. Enää ei riitä, että niitä tarkastellaan toiminnan käynnistäjinä, vaan niillä on kahta tärkeämpi tehtävä subjektin luotsaamisessa koko päämäärään johtavan toimintaprosessin yli.

Peilautumisilmiön löydös vahvistaa sitä oletusta, että ihmismieli on intersubjektiivisesti muodostunut. Samalla se viittaa siihen, että sosiaalinen käyttäytyminen on ihmisen käyttäytymisen perustavanlaatuisen muoto. Edellä puheena olleet kolme periaatetta, jotka näyttävät olevan muuttumassa hypoteeseista tieteen vakiintuneiksi

tuloksiksi, vahvistavat edelleen myös LTT:n yleistä oletusta toiminnan universaaliudesta. Kognitiohan on hajautunut ulkoiseen ympäristöön nimenomaan tiedostavan yksilön *toiminnan* kautta, ja ”peilisolut” peilaavat toisia subjekteja *toimijoina*, eivät kanssaolioina.

LTT näyttää näin ollen varteen otettavalta vaihtoehdolta ihmisen toiminnan tutkimuksen viitekehykseksi. Se sopii hyvin yhteen uusimman empiirisen tietämyksen kanssa ja näyttää osuvan oikeaan esittäessään, että toiminta on ihmisen luonnollinen maailmassa olemisen tapa. Se ei kuitenkaan vielä sellaisenaan pysty suoriutumaan itselleen alun perin asettamastaan tehtävästä eli toimimaan vaihtoehtona myös rationaalisen valinnan teorialle yhteiskuntatieteissä. Jälkimmäisen teorian kannattaja voi näet yhä sanoa, että hänen oletuksiaan voi kenties tarkistaa tässä ehdotettuun suuntaan, mutta tämä ei silti vaikuta kysymykseen itse *rationaalisten operaatioiden luonteesta*. Kysymys niiden luonteesta pyörii yhä rationaalisen valinnan ympärillä – vai pyöriikö sittenkään?

RATIONAALISUUDEN ONGELMA YHTEISKUNTATUTKIMUKSESSA

Koska yhteiskuntatieteellinen tieto on aina myös yhteiskuntapoliittista tietoa – mikä ei tarkoita, että poliittinen päätöksenteko useinkaan perustuisi siihen – tällä tiedontarpeella on kaksinainen luonne. Vanhaa esimerkkiä soveltaen: tulee tietää, millaisten ilmiöiden kanssa esimerkiksi työttömyys korreloi kokonaisyhteiskunnan tasolla, mutta tulee tietää myös, millaista on ”työttömän arki”. Jälkimmäisen kysymyksen vastausta ei voi suoraan johtaa edellisestä kysymyksestä eikä sen vastauksista – edes siinä tapauksessa, että ne pitävät paikkansa. Tällöin haksahdettaisiin ”ekologiseen virhepäätelmään”, kuten tätä

erehdystä takavuosina sosiologiassa kutsuttiin. Yhteiskunnan ja sen yksilöiden ominaisuudet tulee käsitellä erikseen.

Kysymys rationaalisesta valinnasta ja sen statuksesta liittyy tähän sillä tavoin, että se on kuvaus *teoreettisesta* hyötyään maksimoivasta yksilöstä, ei empiirisesti todellisesta yksilöstä. Koska kuvaus on teoreettinen, sitä tai sen johdannaisia (kuten ”vangin dilemman” analyysejä, ym.) on voitu soveltaa menestyksekkäästi ihmistieteiden ulkopuolellakin, muun muassa evoluution tutkimuksessa. Tällöin ei siis ajatella, että esimerkiksi eläinyksilöt kirjaimellisesti valitsisivat tai tekisivät päätöksiä. Sen sijaan eläinpopulaatioiden käyttäytymistä voi mallintaa *ikään kuin* niiden yksilöt valitsisivat rationaalisesti. Tällaisessa tutkimuksessa rationaalisen valinnan idea siis toimii. Se toimii samalla tavoin yhteiskunnan tutkimuksessa kokonaisyhteiskunnan tasolla, esimerkiksi makrotaloustieteessä. Talouden makromallit pitävät aika pitkälle paikkansa empiirisestikin, vaikka niiden mikroperustana on ”vain” teoreettinen yksilö – joskin tutkimuskirjallisuudessa tätä käsitystä on kutsuttu myös harhaluuloksi.

Edellä olen kuitenkin esittänyt, että yksilötason tosiasialliseen käyttäytymiseen sovellettuna rationaalisen toiminnan mallia voi pitää kyseenalaisena. Näin on ajatellut myös esimerkiksi taloustieteilijä ja filosofi Amartya Sen, joka on kutsunut ”rationaalisiksi hölmöiksi” niitä yksilöitä, joita mikrotalousteoriat tarkastelee.¹⁴⁹ Ekonomistit vastaavat tähän, että nuo yksilöt ovat teoreettisia abstraktioita, eivät todellisia ihmisyksilöitä, mutta niiden mukaisesta toimintamallista voi johtaa pitemmälle meneviä periaatteita. Jos abstraktio toimii, ei ole niin suurta väliä, millaisesta kuvauksesta se on johdettu. Ei ehkä olisikaan, elleivät yhteiskuntapoliittiset päätökset kohdistuisi todellisiin, eivät kuvitteellisiin ihmisiin.

Käsitystäni vastaan saatetaan esittää toinenkin väite. Se näyttää sotivan kunnianarvoisaa ideaalityypin menetelmää vastaan, jonka

sosiologian klassikko Max Weber teki tunnetuksi (vaikkei väittänyt keksineensä sitä). Olihan juuri talousteorian *homo economicus* Weberille malliesimerkki toimijan ideaalityypistä, sellaisesta, joka esiintyy vain teoriassa mutta jota ei tavata käytännössä. Empiirisiä yksilöitä tutkitaan *vertaamalla* heidän tosiasiallista käyttäytymistään tuohon ideaalityyppiin, kuten Weberin ymmärtävän sosiologian metodi esittää.

Nähdäkseni *homo economicus* -ideaalityyppi voi kuitenkin käydä täydestä vain talouden teoreettisessa analyysissä, ei muualla. Laajemmassa yhteydessä sovellettuna se abstrahoi todellisuutta niin paljon, että yhteys todellisuuteen katoaa – tästä olen samaa mieltä rationaalisen valinnan edellä mainittujen arvostelijoiden kanssa. Tämän toteamiseksi ei kuitenkaan riitä, että tarkastellaan pelkästään valintaoperaation takana piileviä oletuksia, vaan on avattava myös kysymys itse rationaalisten operaatioiden luonteesta. Kuinka osuva rationaalisen valinnan kuvaus oikeastaan on empiirisenä kuvauksena? Tähän voi antaa vastauksia kahdesta näkökulmasta, empiirisestä ja filosofisesta. Kummankinlaiset vastaukset kertovat rationaalisen valinnan yksipuolisuudesta.

RATIONAALISEN VALINNAN KUVAUS EMPIIRISENÄ KUVAUKSENA

Viimeaikainen tutkimustieto ihmismielen toiminnasta ja aivotoiminnasta sen perustana kertoo, ettei mieli valintatilanteessa oikeastaan puntaroi jäsenytenneiden toimintavaihtoehtojen välillä. Neurotieteilijä Antonio Damasio kuvaa tätä selkeästi:

[Rationaalisen valinnan] oppi on periaatteessa sitä, että erilaiset kuvaemat käsitellään erillisinä ja, nykyisen liikkeenjohdon kielellä, kustakin tehdään kustannus–hyöty-analyysi. [...] Päättäjä voi esimerkiksi pohtia kunkin vaihtoehdon seurauksia kussakin ennakoitavan tulevaisuuden vaiheessa ja arvioida niiden etuja ja haittoja. Koska jo karikatyyrissa useimmilla ongelmilla on paljon enemmän kuin kaksi vaihtoehtoa, eri päättelyreittien analyysi on kaikkea muuta kuin helppo. [...] Edessä on monimutkainen laskutoimitus, [ja] sitä rasittaa tarve verrata luonteeltaan erilaisia tuloksia. [...] Nyt väitän, että jos tämä on *ainoa* käytössäsi oleva strategia, äsken kuvattu järkevyys ei toimi. Parhaimmillaankin päätökseesi kuluu kohtuuttoman kauan, paljon pitempään kuin päivittäisistä askareista selviäminen edellyttää. Pahimmillaan päätös voi jäädä tekemättä laskelman sivujuonteisiin eksymisen takia. Miksi? Koska ei ole helppo pitää mielessä tulosten vertailussa tarvittavien monien etujen ja haittojen astetta.¹⁵⁰

Mitä rationaalinen ihmismieli sitten tekee, jos se kerran ei suorita tietoista kustannus–hyöty-laskentaa ja siihen pohjaavaa valintaa? Yleensähan me selviämme päivittäisistä askareistamme, kuka vaivaloisemmin, kuka helpommin. Damasion vastaus on, että ihmismieli ensin tiedostamattomasti rajaa valintamahdollisuuksien aluetta tietynlaiseen mallin tai säännönmukaisuuden tunnistamiseen (engl. *pattern recognition*) perustuvien keinoin, ja tietoinen valitseminen astuu (ja voi astua) kuvaan vasta tämän jälkeen. Tiedostamattomasti toimiva ihmismieli toimii salamannopeasti ja käsittelee runsaasti informaatiota kerrallaan, kun taas tietoinen mieli operoi vain vitkaan ja lähinnä yhteen asiaan kerrallaan keskittyen, kuten Petri Ylikoski kirjoittaa tämän teoksen loppuluvussa käsitellessään ihmismielen niin sanottua duaalimallia. Näyttää siis siltä, että valitsemistoimituksella

on kyllä jokin tehtävä, mutta pikemmin viimeistelevä kuin pääasiallinen, kuten Damasio asian esittää. Eräät tutkijat ovat edelleen sitä mieltä, ettei ihminen ole tietoinen eksplisiittisistä valinnoistaankaan välittömästi, niiden tapahtuessa, vaan oikeastaan vasta jälkikäteen. Tiedostamme, mitä olemme valinneet, muttemme sitä, mitä valitsimme silloin, kun sen valitsimme. Tämä on johdattanut muutamat tutkijat asettamaan kyseenalaiseksi koko perinteisen käsityksen tietoisuuden ja toiminnan välisestä suhteesta.

Perinteisessä käsityksessä ihmisen suhde hänellä olevaan tietoon esitetään tavallisesti eräänlaisena ”salkkumallina” (engl. *portfolio model*), kuten sosiologi Josh Whitford sitä leikkisästi kutsuu.¹⁵¹ Tieto on tässä käsityksessä siis jotain sellaista, jota tietoinen ihminen pitää hallussaan ja kuljettaa mukanaan. Mutta mistä tuo salkullinen tietoa sitten on peräisin? Mistä siis on peräisin tuo valintamahdollisuuksien joukko, josta rationaalisen valinnan mukainen toimija valitsee eli poimii toimintavaihtoehtonsa? Teoriassahan oletetaan, että toimija valitsee mahdollisimman järkevästi erilaisten mahdollisten toimintaskenaarioiden väliltä, kuten edelläkin on todettu. Teoriaa sovellettaessa on kiinnitetty paljon huomiota itse valitsemistoimintukseen, ja siitä on olemassa monia hienostuneita matemaattisia malleja. Tuon toimintaskenaariot sisältävän valintamahdollisuuksien joukon synnystä ei sen sijaan ole käyty paljonkaan keskustelua. Sen *olemassaoloon* on kyllä viitattu, kuten tekevät esimerkiksi Miettinen, Halko ja Vartiainen kirjoittaessaan, että odotusten ja arvojen lisäksi päätöksentekomallien kolmas päätöksentekijää kuvaava elementti on valintamahdollisuuksien joukko. Valintamahdollisuuksien joukko ei tosin kuvaa niinkään päätöksentekijää kuin hänen ulkopuolellaan olevaa todellisuutta ja hänen suhdettaan siihen, mutta ei takerruta tähän. Vaikka puhuttaisiin vain päätöksentekijästä, on silti kysyttävä, mistä tämä valintamahdollisuuksien joukko

on peräisin. Jos nimittäin annetaan puheenvuoro edellä alustavasti luonnehtimalleni fallibilistiselle käsitykselle, kysymys valintamahdollisuuksien joukon muodostumisesta nouseekin koko rationaalisuusongelman pääkysymykseksi. Valintatoimitus puolestaan vaikuttaa ainakin empiirisestä näkökulmasta lähinnä viimeistelevältä aputoimitukselta. Siltä se vaikuttaa myös, jos sitä arvioidaan logiikan ja filosofian näkökulmasta.

RATIONAALISEN VALINNAN PAIKKA RATIONAALISUUDESSA

Yhteiskuntatieteitä puhuttavaa rationaalisuuden käsitettä vastaavat filosofiassa tietoteorian eli epistemologian sekä logiikan käsitteet. Tietoteoreettista tutkimusta ja sitä tukevaa logiikan tutkimusta on näihin aikoihin saakka hallinnut pyrkimys varmaan tietoon. Tätä pyrkimystä on viime aikoina alettu arvioida uudelleen filosofisessa tutkimuksessa, jossa on esitetty uusia käsityksiä tietoteorian yleisestä *toimenkuvasta*. Tämän keskustelun vaikutusta ei kuitenkaan ole vielä juuri havaittavissa siinä rationaalisuuskäsityksessä, jota yhteiskuntatieteissä sovelletaan.

Tietoteorian perinteinen toimenkuva on koskenut tiedon varmuuden osoittamista. Millä perusteilla voimme luottaa siihen, että käsityksemme ja uskomuksemme tosiaan ovat aitoa tietoa? Eräät tutkijat ovat kuitenkin huomauttaneet, että ennen kuin voidaan pohtia informaation luotettavuutta, eli sitä, onko se aitoa tietoa vai ei, meillä täytyy olla tuota informaatiota. Mistä se siis on peräisin? Tietoteorian perinteisen kysymyksen sijasta onkin alettu kysyä: (1) Mihin tietoa oikeastaan tarvitaan, miksi ihmisellä ylipäätään pitää olla tietoa? Toiseksi: (2) Olettaen, että tieto on ihmiselle hyvästä, mistä sitä sitten saa? Näiden kysymysten yleiset vastaukset ovat puolestaan seuraavaa

muotoa: (1) Ihminen tarvitsee tietoa opastamaan häntä toiminnassa, ja (2) ihminen saa tietoa harjoittamalla tiedon etsintää tai tiedon hankintaa. Akateemisessa kielenkäytössä tiedonhankintaan viitataan termillä ”tutkimus”, ja englannin kielen sana *inquiry* kattaa mukavasti kummankinlaisen merkityksen. Tässä tiedonkäsityksessä siis sellaiset termit kuin *inquiry*, tutkimus ja tiedonhankinta ymmärretään myös *episteemiseksi* käsitteiksi. Ne eivät viittaa vain tiettyihin empiirisiin toimituksiin tieteessä vaan kuvastavat jokaisen ihmisen suhdetta maailmaan. Eräät ovat edelleen sitä mieltä, että kysymys tiedon hankinnasta on perustavampi kuin kysymys hallussamme olevan tiedon varmuudesta. Jälkimmäisen kysymyksen vastaus määräytyy edelliseen kysymykseen annettavan vastauksen perusteella.

Kun tiedonhankinta ja tutkimus tulkitaan episteemisesti, myös tiedonintressi muuttuu. Tätä kuvaamaan filosofiilla on omat oppisannansa. Perinteinen tiedonkäsitys on pyrkinyt varmistamiseen, osoittamaan, minkä nojalla uskomuksia voi pitää aitona tietona. Edellä kuvatun vaihtoehdoisen käsityksen intressiä taas kutsutaan teknisellä termillä *ampliatiiviseksi*. Tämä tarkoittaa pyrkimystä tiedon laajentamiseen ja kartuttamiseen. Filosofi Jaakko Hintikka, jonka tuloksia olen edellä tiivistäen lainannut, on tehnyt tästä myös tieteen metodologiaa koskevia johtopäätöksiä. Päinvastoin kuin esimerkiksi edellä mainittu tieteenfilosofi Karl Popper arveli, looginen arviointi ei koske vain tieteen tulosten oikeuttamista (engl. *justification*; vrt. luotettavuuden kysymys tietoteoriassa). Tiedon saavuttamista tai löytämistä (engl. *discovery*) voi nimittäin Hintikan mukaan aivan yhtä hyvin tarkastella loogisesti – kunhan tarkastelijalla on riittävän kehittynyt looginen välineistö. Lisäksi vaikuttaa siltä, että löytämisen looginen analyysi käy tärkeydeltään ja perustavuudeltaan ensin. Se asettaa ne rajat, joiden sisällä oikeuttamisen kysymystä voi tarkastella, ja sen,

millaisen vastauksen se saa, siis aivan päinvastoin kuin oli vakiintunut käsitys vielä vähän aikaa sitten.

Hintikan mukaan itse asiassa koko elämämme riippuu, loogisessa katsannossa, nimenomaan ampliatiivisista järjenkäytön tavoista ja niiden tuloksellisuudesta. Hän on sanonut näin ”toimintateoreettisesti neutraalilta” pohjalta, ottamatta kantaa erilaisiin käsityksiin toiminnasta. Jos asiaa ajatellaan edellä mainitsemani fallibilistisen peruskäsityksen pohjalta, niin Hintikan väite pätee kaksin tai kolmin verroin. Erehdyksiä systemaattisesti korjaava ampliatiivinen tiedonintressi osoittautuu tällöin tärkeimmäksi ja perustavimmaksi. Se ei kuitenkaan yksin riitä, vaan sitä täydentämään tietysti tarvitaan myös perinteisiä järjenkäytön tapoja. Tämän kaiken olisi suotavaa näkyä myös yhteiskuntatieteiden metodologiassa ja niiden tulkinassa ihmisen rationaalisuudesta. Rationaalisen valinnan ongelmaan liittyen: jos jokin vaatii huomiota, niin juuri kysymys, mistä on peräisin tuo valintamahdollisuuksien joukko, josta rationaalinen valitsija valitsee. Tulihan edellä todetuksi, myös taloustieteilijöiden toimesta, että sen on oltava olemassa ennen kuin mitään valitsemista voi tapahtua.

Tässä puheeksi otettuun uuteen tiedonkäsitykseen liittyy siis oletus, että jokainen ihminen on tiedonetsijä – tavallaan siis tutkimuksen harjoittaja –, koska hän joutuu alituisesti korjaamaan erehdyksiään muuttuvassa maailmassa. Tämä oletus on tietysti yhtä universaali ja antropologinen kuin edellä tarkastellut rationaalisuuskäsitteet. Näyttää siis siltä, että valintamahdollisuuksien joukon muodostumista ei missään tapauksessa voi pitää toisarvoisena tai kontingenttina kysymyksenä. Tai oikeastaan ei ole kysymys sen muodostumisesta vaan *muodostamisesta*: se on jotakin, jota ihminen omalla aktiivisella toiminnallaan tuottaa ja hankkii. Järjestelmällistä tutkimusta tästä

asiasta on jonkin verran, mutta sen tulokset näyttävät leviävän vitkaan yhteiskuntatieteiden tietoisuuteen.

Ampliatiiiviseen tiedonkäsitykseen pyrkivä logiikka ja tietoteoria tarjoaa tässä kohden samansuuntaisen, ellei aivan saman vastauksen kuin aivo- ja neurotutkimus edellä: yleisen mallin ja säännöstön muodostaminen toimintavaihtoehtoista on järjenkäytön ensimmäinen tehtävä. Esimerkiksi Hintikka huomauttaa, ettei hänen tiedonhankinnan mallinsa anna tuloksinaan toimintasuosituksia yksi teko (tai yksi valinta) kerrallaan, vaan vain yleisinä toimenpideohjelmina: ”*policy recommendations*” on hänen tässä yhteydessä käyttämänsä kielikuva.¹⁵² Näitä ohjelmia hän kutsuu teknisemmin termein erilaisia sääntöjä sisältäviksi strategioiksi. Vaikka aiheen systemaattinen tutkimus ei siis vielä ole kovin pitkällä, nykytiedon nojalla näyttää siltä, että inhimillinen järjenkäyttö ensin muodostaa yleisiä toimintastrategioita ja malleja. Tällaisten strategioiden pohjalta ja niiden ehdoilla toimija sitten tekee – viimeistelevänä toimenpiteenä – sen yksittäisen valinnan, jota kukin yksittäinen toimintatilanne edellyttää.

Strategioita muodostava järjenkäyttö ei nähdäkseni kuitenkaan tuota kaikille ihmisille kaikkialla samalla tavoin sopivia, sanan tässä mielessä universaaleja sääntöjä. Tämä ei liene mahdollista, sillä nuo säännöthän on tarkoitettu toimintaohjeiksi maailmassa, ja maailma on aina muutoksen alainen – mutta eri tahtiin eri kulmakunniltaan. Universaalia on ihmismielen taipumus sääntöjen ja strategioiden rakentamiseen. Päättelyjärjestys on siis säännöistä yksittäiseen valintaan, ei valinnoista sääntöihin, sillä säännöt eivät ole induktiivisia yleistyksiä jo tehdyistä valinnoista. Valintojakaan ei tässä ajatusmallissa siis kokonaan hylätä, mutta järjenkäytön perustavana toimenpiteenä niitä tuskin kannattaa pitää. Filosofin Ludwig Wittgensteinin sanoin: Kun seuraan sääntöä, en valitse. Seuraan sääntöä sokeasti.¹⁵³ Lisään Wittgensteinin ajatukseen, fallibilismin periaatetta noudattaen, kuitenkin

sen, että seuraan sääntöä, joissain tilanteissa kenties jopa sokeasti, kunnes toimintani epäonnistuu. Muuttuneessa todellisuudessa entinen toimintasääntöni ei enää olekaan pätevä. Silloin sitä tulee arvioida uudelleen ja korjata se tilanteen vaatimusten mukaiseksi, ja tässä korjaustoimituksessa on sijaa myös valinnoille erilaisten hypoteettisten toimintavaihtoehtojen välillä. Toimiva ihminen ei puolestaan ole niin yksioikoinen kuin rationaalisen valinnan teoria tapaa esittää. Toiminnan rationaalisuudessa ei niinkään ole kysymys siitä, kuinka me valitsemme jonkin toimintalinjan, vaan siitä, kuinka viemme jonkin sellaisen linjan kunnialla päätökseen.

PEREHTYMISTÄ VARTEN

Peter Wagner arvioi rationaalisen valinnan teoriaa eksplisiittisesti artikkelissaan ”The bird in hand” (2000). Artikkelisi sisältyy myös hänen monografiaansa *A History and Theory of the Social Sciences* (2001a). Tämä teos taas muodostaa Wagnerin mukaan parin teoksen *Theorizing Modernity* (2001b) kanssa, ja hän suosittelee niiden lukemista rinnakkain. Hänen yhteiskuntateoriaansa myöhempää kehitystä voi seurata teoksesta Wagner (2008).

Hans Joas esittelee teoriaansa inhimillisen toiminnan yleisestä luovuudesta teoksessa *Die Kreativität des Handelns* (1992; engl. *The Creativity of Action*, 1996). Sitä seuraavassa artikkelissaan (Joas 1994) hän on täsmentänyt maalitaulukseen nimenomaan rationaalisen toimintatulkinnan. Yhteenvetona alkuperäisestä teoriasta tarjoaa yhteisartikkeli Joas & Kilpinen (2006). Joasista tutkijana ks. myös Kilpinen (ilmestymässä).

Homo economicuksesta ja sen soveltamisesta ks. Jorma Sappisen ja Uskali Mäen artikkeli (2011). Sitä on sovellettu universaalilla tavalla Gary S. Becker (1976; 1981). Beckerin *Business Week* -lehteen kirjoittamista kolumneista (koottu laitokseen Becker & Becker 1997) käy puolestaan ilmi, ettei hän sovelle sitä vain analyttisenä abstraktiona, vaan nojaa siihen myös kirjaimellisena kuvauksena tosiasiallisten ihmisten elämästä. J. E. King (2012) on puolestaan esittänyt, että *homo economicus* -tyyppinen mikroteoria on harhaanjohtava perusta kokonais-taloudelliselle teorialle.

Thorstein Veblenin pääsaavutuksena ei kannata pitää hänen melko laajalti tunnettua sosiologista satiiriaan *Joutilas luokka* (1899/2002) vaan pikemminkin hänen tutkimuksiaan taloustieteen metodologiasta, joista merkittävimmät on koottu laitokseen Veblen (1919/2003). Parissa niistä hän myös huomauttaa, että deduktio-induktio-ulottuvuuden tuolle puolen ulottuvan fallibilismin periaatteen tulee sisältyä taloustieteen systemaattisiin menetelmiin. Johdatukseksi Veblenin ajattelun ks. myös Kilpinen (2016).

Ajatusta rationaalisesta valinnasta sosiologisen yhteiskuntateorian perustana on ehkä johdonmukaisimmin kehitelty James Coleman (1990). Pierre Bourdieu (1998; 2005) puolestaan arvosteli voimakkaasti tämänsuuntaisia pyrkimyksiä; kommentiksi tähän ks. myös Kilpinen (2006). Talcott Parsonsin ”voluntaristinen” toimintateoria, joka pyrki ylittämään mutta samalla säilyttämään rationaalisen valinnan konseptin, on esitetty teoksessa *The Structure of Social Action* (1. painos 1937). Jürgen Habermas esittää Parsonsia vastaan suunnatun ”funktio-

nalistisen järjen kritiikkinsä” teoksessa *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981; engl. *The Theory of Communicative Action*, 1984–87), erityisesti sen toisessa osassa.

Peter Gärdenforsin artikkelikokoelma *Tänkens vindlar* (2005) tarjoaa yleis-tajuisen johdatuksen kognitiotieteelliseen tutkimukseen. Klassinen esitys hajautetusta kognitiosta on Edwin Hutchinsin *Cognition in the Wild* (1995a). Aviopari Charles ja Janet Keller (1996) tarjoavat toisen esimerkin tällaisesta ”kognitiivisesta etnografiasta” tutkiessaan taidetakomoja. Kognition kehollisuuden tuo esille yleistajuisesti Frank Wilson teoksellaan *The Hand* (1998). Hajautetun ja kehollisen kognition yhteyttä havainnollistaa myös Andy Clark (1997).

Oletukseen ”peilisolusta” inhimillisen intersubjektiviteetin (ja sitä kautta subjektiviteetin) perustana voi tutustua suomeksi: Hari (2007; ks. myös Harin luku tässä teoksessa); Iacoboni (2008). Se, että tämän peilautumisilmiön johdonmukainen tarkastelu edellyttää myös ihmisen toiminnan käsitteellistämistä kokonaan uudella tavalla, tulee kenties selkeimmin esille Rizzolattin ja Sinigaglian monografiasta (2006/2008).

Kognitiiviseen neurotutkimukseen johdattaa edelleen Antonio Damasion klassinen monografia (1994/2001). Hänen ehdotuksensa mallin tunnistuksesta perustavana mielenoperaationa on sittemmin saanut tukea toisen aivotutkijan, nobelisti Gerald Edelmanin (2006), tuloksista. Brenden Lake ja muut (2016) huomauttavat, että seuraavan vaiheen kognitiivisen mallinnuksen tutkimuksessa tulee olla siirtyminen mallin tunnistuksesta siihen, kuinka mallin avulla vaikutetaan kausaalisesti ulkomaailmaan. Mallintunnistuksen yhteyttä tiedostuksen fallibilistiseen, erehtymistä korjaavaan tehtävään selitetään Andy Clarkin artikkelissa (2013).

Fallibilistisen periaatteen osuutta kognition evoluutiossa on havainnollistettu hyvin Daniel Dennettin teoksessa *Miten mieli toimii* (1996/1997), erityisesti sen neljännessä luvussa. ”Episteemisen nälän” periaate on esitelty hänen varhemmassa teoksessaan *Tietoisuuden selitys* (1991/1999).

Rationaalisten mielentoimintojen pääasiassa retrospektiivisestä luonteesta on Daniel Wegner laatinut teoksen otsikolla *The Illusion of the Conscious Will* (2002). Se on herättänyt eräät tutkijat pohtimaan kriittisesti Susan Pocketin ynnä muiden toimittaman kokoomateoksen otsikon esittämää kysymystä: *Does Consciousness Cause Behavior?* (2006). Sitä, että valinnat jälkikäteen tarkasteltuina – mutta ehkä vain silloin – vaikuttavat järkeville, ja jopa ainoilta mahdollisilta, tarkastellaan yhteiskuntatutkimuksen näkökulmasta Duncan Wattsin teoksessa (2011).

Jaakko Hintikan esittelemään uuteen logiikan (ja sitä kautta tietoteorian) käsitukseen voi tutustua suomen kielellä esimerkiksi artikkelista ”Onko logiikka

kaiken luovan päättelyn avain?” (2001), laajemmin ja yksityiskohtaisemmin monografiasta *Socratic Epistemology* (2007). Se, missä mielessä tämä uusi käsitys tarkoittaa *luovaa* tulkintaa logiikasta ja rationaalisuudesta, selviää Hintikan artikkelista ”On creativity in reasoning” (1997).

Miten sosiaalinen ihminen käyttää yksilöllistä järkeään?

- 136. Wagner 2000.
- 137. Joas 1992.
- 138. Luovan toiminnan teorian nimi näyttää herättävän ulkopuolisissa vääriä, taiteellisuuteen tai intellektuaalisuuteen viittaavia miellehtymiä. Teoria ei kuitenkaan korosta näitä asioita vaan tarjoutuu vaihtoehdoksi toiminnan tarkasteluja hallinnelle oletukselle toiminnan *vapaudesta*. Tämän oletuksen juuret ulottuvat syvälle sivilisaatiomme juutalais-kristillisiin, platonistisiin ja kartesiolaisiin alkulähteisiin. LTT:n näkökulmasta oletusta toiminnan vapaudesta ei kannata ottaa kirjaimellisesti, vaan ihmisen on pikemminkin itse luotava toimintansa vapauden edellytykset. Tämä tapahtuu kehittämällä jatkuvassa toiminnassa sekä omaa toimijuutta että niitä olosuhteita, joissa toiminta tapahtuu. Sanan *tässä* mielessä, mutta ei muussa, teoria tarkastelee luovaa toimintaa.
- 139. Becker 1981.
- 140. Parsons 1949.
- 141. Habermas 1981.
- 142. von Wright 1971.
- 143. Dewey 1999.
- 144. Popper 1995.
- 145. Clark 2013.
- 146. Dennett 1999.
- 147. Veblen 2003.

- 148. Rizzolatti & Sinigaglia 2008.
- 149. Sen 1977.
- 150. Damasio 2001, 166; alkutekstin korostus; käännöstä hieman korjattu.
- 151. Whitford 2002.
- 152. Hintikka 2007.
- 153. Wittgenstein 1981.